

ПАЛАНІЗМЫ Ў НЯСВІЖСКІМ КАТЭХІЗІСЕ 1562 г. СЫМОНА БУДНАГА

Кірылічны друк, вядомы ў навуцы як Нясвіжскі катэхізіс, убачыў свет у 1562 г. у Нясвіжы, у друкарні братаў Кавячыньскіх. Выданне было ажыццёлена на сродкі вядомага магната Мікалая Радзівіла Чорнага, уплывовага пратэктара пратэстанцкага руху не толькі Беларусі, але і ўсёй Рэчы Паспалітай. Помнік цалкам дайшоў да сучаснасці і некалькі разоў перавыдаваўся ў XXI ст., праўда, гэтыя публікацыі мала прыдатныя для лінгвістычнага аналізу. Аўтарам «Катэхізіса» лічыцца Сымон Будны, пра што ён заяўляе ў сваёй прадмове да выдання.

Помнік займае выключна важнае месца ў гісторыі старабеларускай мовы. Як папулярны рэлігійны твор, ён адрасаваны шырокаму колу чытачоў. Як друкаванае выданне, ён мусіць адлюстроўваць пэўную ступень апрацоўкі мовы свайго перыяду. Як праца пратэстанта, ён можа ўтрымліваць разнастайныя і нават нетрадыцыйныя падыходы ці стратэгіі ва ўжыванні моўных і стылістычных сродкаў.

Склад запазычанняў катэхізіса Буднага ўжо разглядаўся ў тых ці іншых адносінах, у тым ліку гэта былі і паланізмы (гл.: [1, 197–198; 2, 204–207]). Аднак з належнай дэталізацыяй паланізмы помніка яшчэ не аналізаваліся ў навуцы. Паланізмы Нясвіжскага катэхізіса могуць быць аднесены да некалькіх груп: 1) фанетычныя; 2) марфалагічныя (граматычныя) і марфемныя (дэрывацыйныя); 3) лексічныя; 4) семантычныя.

Асобна трэба адзначыць шэраг лексем, што з'яўляюцца даўнімі запазычаннямі ці нават даўнімі рэгіяналізмамі (уласцівыя захаву ўсходнеславянскага арэала) і толькі агульныя з польскай мовай. Гэта такія знамянальныя словы, як назоўнікі: *врядь / урядь* 'занятак, доля; урад, улада' (і вытв.: *врядникъ / урядникъ*), *ициий, матка, сведчити* (і вытв.: *сведоцтво, сведокъ*), *требовати* (і вытв.: *потреба*), *убогий* 'жабрак', *часъ, ховати, чинити*; прыслоўі: *борздо, досыть, досюле, оттуле*, магчыма, *дотуле* (верагодна – аналагічныя ўтварэнні пры кантамінацыі з *куды, туды, сюды*); злучнікі: *або, але, ижъ, коли, нижли*, а таксама складаныя злучнікі кшталту *ижбы* (< *ижъ + бы*); часціцы: *вельми, пакъ*. Да агульнаўсходнеславянскай эпохі ўзыходзяць лексемы *доводъ* ' доказы', *мовити, помста*, менш верагодна *дбати* (і вытв.: *недбалый*).

1. Фанетычных паланізмаў у Буднага даволі мала ў параўнанні з іншымі разрадамі польскіх запазычанняў. У прыватнасці, гэта некалькі слоў з няпоўнагалоссем ці з рэфлексамі **tj*, **dj* паводле заходнеславянскага тыпу: *властивый, зацный, обещаи, потреба, прожний* 'пусты'.

2. Да марфемных паланізмаў можа быць аднесена лексіка з марфемамі спецыфічна польскага выгляду: прэф. *пре-, предь-* і суф. *-ца*. Такіх суфіксальных утварэнняў у Буднага няшмат: *обетница* 'абяцанне, зарок', *предложе- ный* 'старэйшы, уладар', *пестрашанье*, часціца *предся*. Сюды можна аднесці *братерский, зверховный* 'вышэйшы, уладарны', *небеский*. Тут варта згадаць і некаторыя словаўтваральныя паланізмы, напр.: *сведчити* (і вытв.: *сведоцтво, сведество, сведка*); *вызнанье (веры), проповеданье (слова божиего), пированье, повиноватество*. Нарэшце, трэба ўказаць і на наяўнасць у помніку калек польскіх тэрмінаў. Так, на ўзор польск. *ciudzolożyć* (і вытворных) пабудавана лексема *чужоложыти*. У сваю чаргу, польскі тэрмін уяўляе сабой кальку чэшск. *cizoložiti* (BJPS, 42).

Асобна трэба адзначыць наяўнасць у Буднага шэрагу марфалагічных паланізмаў кшталту *ректъ, могъ; обачимы, читамы*, хаця больш звычайнымі ў помніку з'яўляюцца заканамерныя ўсходнеславянскія формы кшталту *могъ, рекъ; можемъ, зовемъ, напишемо, есмо*.

3. Лексічныя паланізмы ў Буднага адзначаны амаль ва ўсіх часціцах мовы: а) назоўнікі, сярод якіх можна вылучыць наступныя:

асобы (паводле пасад, дзеянняў ці заняткаў або сацыяльнага стану): *драбъ, злочинець, маршалокъ, мнихъ, лупежникъ* 'хабарнік', *окрутникъ* 'зласцівец', *пань* 'Гасподзь; спадар', *похлебца* 'ліслівец', *причинца* 'вінаваты; упаўначалены', *чужоложникъ, шпегъ*;

абстрактныя і аддзяслоўныя назоўнікі (станы, якасці ці ўласцівасці, у тым ліку рэлігійныя паняцці): *вчасность, блазеньство, доконанье* 'скон', *домниманье, достойность* 'пасада, занятак', *дякованье, заказанье* 'забарона', *збавенье, лупежство* 'хабарніцтва', *мниманье, необаченье* 'недагляд; незаўгад', *паньство, пилность, пожитокъ, речъ* 'сэнс, справа', *скутокъ* 'вынік, канец', *справедливость, сумненье* 'сумленне', *убезпеченьство, укладность* 'пашана', *цнота, шкода, хуть*;

сацыяльныя, эканамічныя, юрыдычныя і адміністрацыйныя паняцці: *васнь, вырокъ, выхованье* 'харчаванне, харчовае забеспячэнне', *гасло* 'дэвіз', *маетность* 'маёмасць', *малѣженство, обетница* 'абяцанне, зарок', *плюгаство* 'ад'юльтар', *праца, пыха*;

бытавая лексіка: *будованье* 'будынак', *обрюсь, похлебець* 'забава, цацка', *строй* 'верхняя вопратка, упрыгожанне', *фортыль* 'хітрыкі, махлярства', *шата* 'ўбранне', *шидерство* 'насмешка';

б) прыметнікі (у тым ліку субстантывы і дзеепрыметнікі ў атрыбутыўнай функцыі): *вдячный, властивый, дочасный* 'часовы', *зацный, збыточный, (не) звыклый, куларский* 'блазенскі', *опачный* 'памылковы', *(не)пожиточный* 'карысны, годны', *пильный, посполитый, сполочный* 'узаемны', *(не)справедливый, шкодливый*;

в) дзеесловы некалькіх семантычных разрадаў, што абазначаюць:

эмацыянальныя і ментальныя станы і працэсы: *бачити* 'сачыць, пільнаваць', *домнемати* 'думаць, меркаваць', *(до)мнимати(ся)*, *обачити / обачати*

‘ўбачыць / бачыць’, *прыпатрыці* ‘прыглядзецца’, *рачыці* ‘хацець; рабіць ласку’, *уфаты* ‘спадзявацца’, *шацовати* ‘ацэньваць’;

адносіны: *выхо(вы)вати* ‘карміць, харчаваць’, *жычыці / зычыці* (і вытв.: *узычыці*), *опатрыці*, *опекатися*, *полецати* ‘даручаць’;

станы, рухі ці дзеянні: *блужніці*, *важыці*, *валчыці*, *гамовати* ‘сцерагчыся’, *дыковати*, *жэбровати*, *завадыці* ‘пашкодзіць; здрадзіць’, *заказати*, *залезжати*, *зыскаці*, *мусыці*, *обецоватися*, *ознаймці*, *омешкаці* ‘замарудзіць, затрымацца’, *омыляціся*, *пилновати*, *ратовати*, *шкодыці*;

г) прыслоўі: *беспечне*, *вдячне*, *власціве*, *водле*, *доводней*, *зде* ‘тут’, *зле*, *ласкаве*, *незычливо*, *обфите*, *певне*, *посполіте*, *пил(ь)но*, *раднай*, *снадне* ‘зручна, лёгка’, *совіто* ‘бясспрэчна’, *справедліве*, *уквапліве* ‘спехам’, *укладне* ‘з пашанай’, *уставічне* ‘стала’;

д) службовыя часціны мовы – злучнікі: *ачь*, *зайсте*, *лечь*, *наостатокъ* ‘нарэшце, напрыканцы’, *прото*, *чили*; часціцы: *ляда* ‘леда’, *прото* ‘з-за таго’, *надто* ‘апрача таго’, *тежъ / теже* ‘таксама’, *чи* ‘ці’.

Як бачна, шэраг паланізмаў у мове Буднага ўжываецца разам са сваімі дэрыватамі (што ўжо адзначалася ў навуцы [1, 197]): *беспечне* – *убезпеченство*, *вдячне* – *дыковати* – *дыкованье*, *жычыці / зычыці* – *узычыці*, *(не)справедлівый* – *справедліве* – *справедлівостъ*, *прыпатрыці* – *опатрыці*, *шкода* – *шкодлівый* – *шкодыці* і інш. Найўнасць лексічных гнёздаў сведчыць пра пэўнае замацаванне гэтых запазычанняў у мове катэхізіса. Аднак лік такіх гнёздаў, здаецца, не вельмі вялікі.

4. Семантычныя паланізмы (ці семантычныя калькі) узніклі ў выніку пераносу ў старабеларускую мову польскіх слоў, цалкам тоесных па марфемнай структуры беларускім, але адрозных паводле значэння: *жывіці* ‘харчаваць’ (і вытв.: *выжывенье* ‘харчаванне’), *забегати* ‘пярэчыць, перапыняць’, *заказати / заказывати* ‘забараніць, забараняць’ (і вытв.: *заказъ* ‘забарона’), *заплата* ‘аплата’ (= польск. *zapłata*, бел. ‘латка’), *заховати(ся)* ‘паводзіць, трымацца’ (= польск. *zachować się*, бел. ‘схавацца’), *зводіці* ‘красці’, *зложіці* ‘ўзвесці паклёп’, *ласка* ‘міласць’, *личба* ‘справаздача, рахунак’, *полніці* ‘выконваць’ (= польск. *pełnić*, бел. ‘напаўняць’), *прикладъ* ‘узор, прыклад’, *роказати* ‘загадаць’, *роказанье* ‘загад’, *сказати* ‘загадаць, выракнуць’, *споіці* ‘злучыць’ і інш.

Найўнасць у гэтай групе словаўтваральных варыянтаў (*заказати / заказывати*, *роказати* – *сказати* і інш.) сведчыць пра працэсы замацавання падобных паланізмаў у мове катэхізіса.

Акрамя паланізмаў у помніку прысутнічае шэраг багемізмаў – слоў, што прыйшлі ў польскую мову з чэшскай. З іх ліку можна згадаць *власцівый* (BJPS, 442–443), *мнхъ* (BJPS, 160), *панъ* (BJPS, 215), *праца* (BJPS, 266–267), *справедлівый* (BJPS, 335) (і вытв.: *справедлівостъ*, *справедліве*), *хуть* (BJPS, 39–40).

Разам з польскамоўнай лексікай у твор Буднага праніклі некаторыя германізмы: *важыці* < польск. *ważyc* < ням. *wagen* (ДЗБМ, 54), *вдячне* < польск. *dzięka*, *dziękować* < ням. *Dank*, *danken* (ДЗБМ, 104); (параўн. (BJPS, 56)), *ратова-*

mi < польск. *ratować* < ням. *retten* (ДЗБМ, 274), *фортыль* < польск. *fortel* < ням. *Vorteil* (ДЗБМ, 339), *шкодѣти*, *шкода* < польск. *szkoda* < ням. *Schade* (ДЗБМ, 364; ВJPS, 366–367).

У цэлым лік паланізмаў у Нясвіжскім катэхізісе выглядае адносна невялікім, беручы пад увагу аб'ём усяго твора. Безумоўна, гэта звязана са значнай прысутнасцю царкоўнаславянскага кампанента ў помніку.

Літаратура

1. Жураўскі, А. І. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы / А. І. Жураўскі. – Мінск, 1967. – Т. 1. – 371 с.
2. Карский, Е. Ф. Труды по белорусскому и другим славянским языкам / Е. Ф. Карский; ред. В. И. Борковский. – М., 1962. – С. 253–262.

Крыніцы

(асобныя скарачэнні)

ДЗБМ – Булыка, А. М. Даўнія запазычанні беларускай мовы / А. М. Булыка. – Мінск, 1972.
ВJPS – Basaj, M. Bohemizmy v jazyku polskim: słownik / M. Basaj, J. Siatkowski. – Warszawa, 2006.

Summary

POLISH LOAN-WORDS IN THE NIASVIŹ CATECHISM OF 1562 BY SYMON BUDNY

The article deals with the lexical and semantic Polonisms in the Old Belarusian text of the protestant catechism printed in 1562 in the town Niasviž, in Belarus. The author of the catechism was unknown before Symon Budny, later the famous Polish translator and polemicist. However the number of the Polonisms in the text is relatively not a large.

Key words: Polonisms, borrowings, Symon Budny, Old Belarusian language.

Ключавыя словы: паланізмы, запазычанні, Сымон Будны, старабеларуская мова.

Л. П. Кунцэвіч (г. Мінск)

Інстытут мовазнаўства імя Якуба Коласа

Цэнтра даследаванняў беларускай культуры, мовы і літаратуры НАН Беларусі

ДЫАЛЕКТНЫЯ ТЭКСТЫ ЯК КРЫНІЦА ЗВЕСТАК ПРА ТРАДЫЦЫЙНУЮ НАРОДНУЮ КУЛЬТУРУ БЕЛАРУСАЎ

Дыялектныя тэксты – гэта, у першую чаргу, факты жывых сведак розных падзей, якія адбываліся ў розныя часы ў краіне, таму яны ўяўляюць цікавасць не толькі для моваведаў, але і для гісторыкаў, этнографістаў, сацыялінгвістаў, культуролагаў і г. д. Яны з'яўляюцца своеасаблівымі помнікамі беларускай мовы пэўных перыядаў яе развіцця. «Дыялекты – частка народнай культуры. Знаёмячыся з гаворкамі, мы атрымліваем не проста звесткі аб назвах прадметаў